

NAKON SVEGA, PONOVRNO ZAJEDNO

U logoru kod Kovina sredinom srpnja 1945.

Dani su u "Bubari" prolazili u pomalo nestvarnoj dnevnoj rutini u društvu novostečenih prijatelja. Rano ujutro se ustajalo iz mekog slamnatog ležaja, a nakon što smo pojeli jutarnji obrok koji se sastojao od tople juhe i kruha, ostao bi jedan pospremiti sobu. Pisari su otišli u logorsku "kancelariju" gdje bi cijeli dan radili dopunjujući i pišući po dugim popisima s imenima njemačkih zarobljenika. Popisi nisu nikada mogli biti točni tj. odgovarati stvarnom dnevnom stanju, jer je svake noći umiralo više Nijemaca. Jutarnji bi se izvještaj predstavnika njemačkih zarobljenika sastojao od popisa imena umrlih tijekom prošloga dana i noći, a priložene su mu bile pločice osobne identifikacije. Svaki je njemački vojnik nosio takvu metalnu pločicu oko vrata na kojoj je bilo utisnuto njegovo ime i matični broj, čin i oznaka vojne jedinice koja je izdala pločicu za identifikaciju. Pločica se mogla prelomiti po polovici: onaj dio s vrpcom ostavljao bi se na umrlom, dok bi drugu polovicu preuzeo mrtvozornik. Pisari su preuzimali pločice, provjeravali brojeve i unosili imena u liste umrlih, a potom su dali pločice komandantu logora. Što će on uraditi s identifikacijskim pločicama nije bila stvar pisara!

Za vrijeme podnevnog prekida pisarima je bilo dozvoljeno otići do obližnje obale Dunava, gdje bi se mogli kupati u toploj i sporo tekućoj rijeci. Kupali smo se goli, a dio bi vremena koristili za pranje čarapa ili donjeg rublja, koje bi sušili na vrlo toplom srpanjskom suncu. Na taj smo način povezali užitak s korisnim uništavajući izvjesni broj ušiju, koje nisu voljele jarke sunčeve zrake. Mi smo se također morali čuvati od sunca, da ne bismo dobili sunčanicu kad smo bili potpuno goli. Na kupanje nas je pratilo po nekoliko vojnika, pa bi nam se pridružili u užicima ako su znali plivati. Neke od njih bismo podučavali plivanju kad bi se dovoljno ohrabрили za taj opasan pothvat, predavši svoju sudbinu u ruke hrvatskom zarobljeniku kao treneru. Nisam zaboravio te podnevne prekide s kupanjem, jer su me podsjetili na mnoga ljetna kupanja u Dravi kod Osijeka. Kupao sam se sada u Dunavu samo 120 kilometara nizvodno od, meni toliko poznatih i voljenih kupališta na Dravi. Kada li sam se zadnji put kupao u Dravi?

Pri sunčanju sam redovito zadrijemao, pa sam se tako sjetio izleta očevim čamcem u kojem bi on veslao nizvodno Dravom oko 20 kilometara do ušća u Dunav. Tamo bi se okupili veslači s drugim izletnicima u blizini aljmaške crkve, gdje bi se dobro jelo i dugo pilo do u kasno poslijepodne. Zbog ribljeg paprikaša i dobrog vina veslačima bi se povratak učinio vrlo teškim, pa su ih "preumorne" vukli uzvodno motornim čamcima do Osijeka. Pri toj vožnji su svi bili vrlo dobro raspoloženi, pa bi uz pjesmu i priličnu galamu i dovikivanje stigli kući u predvečerje. Oh, kako su sada daleki ti sretni trenuci - predaleko je

odavde da pokušam plivati protiv riječne struje sve do Aljmaša! Ja sam isto bio "golač", pa sam dobro pazio da ne "izgorim" na srpanjskom suncu, te sam tražio hlad među obalnim žbunjem. U stvari ova su podnevna kupanja na Dunavu doprinijela da nadoknadim izgubljenu tjelesnu krepkost i steknem izvjesnu kondiciju. No u duši su me i dalje morale one viđene grozne slike i sjećanja na sve strašne događaje koje sam preživio u posljednja dva mjeseca. Sav taj užas i grozote ostale su duboko ukorijenjene u mojoj podsvijesti. Hoću li ih ikada moći izbrisati i zaboraviti?

Naročito me je proganjala pomisao na njemačke zarobljenike kako životare na dnu ponora ljudske opstojnosti. Svakodnevno su mi bili opomena i znak ljudske brutalnosti protiv koje nisam mogao ama baš ništa učiniti. Podvrgao sam se dnevnoj rutini u nastojanju da učinim sve što je moguće kako bih popravio svoje životne uvjete, a time i standard svojega života. Tako su to činili i moji kolege u nevolji u ovoj pogibeljnoj okolici. Lukavi i spremni prilagoditi se svakoj prilici ili okolnosti, uspijevali su od nekuda nabaviti raznovrsnu hranu. Zajednički smo sve dijelili, a večernji su obroci bili obilni i dobroga okusa, pogotovo uzevši u obzir da smo ih jeli u vratarnici logora "Bubara". Nakon večere kolege su sjedili kartajući dugo u noć ili smo razgovarali dok nam se kapci nisu stali sklapati od umora. Možda smo na čas i zaboravili da smo još uvijek ratni zarobljenici, kojima je puki slučaj omogućio živjeti u takvom "luksuzu".

Nekoliko noći kasnije, možda sam se već toliko oporavio od šoka koji sam doživio u njemačkom logoru, pa sam se priključio kartašima. Uglavnom se "šnapslalo" ili se igralo "friše fire" (= "Frische Viere"), imao sam iznimno dobre karte, pa sam vrlo često dobivao ulog koji je bio u hrvatskim kunama. Kuna se je tada mijenjala 7.000 :1 za novi dinar, pa sam u početku morao "kupiti" od suigrača nešto kuna. Na koncu sam mogao otkupiti natrag nove dinare, pa mi je ostalo oko pola milijuna kuna viška. Nije bilo smisla ponijeti ih sobom. Vratio sam sve kune svojim suigračima kao dokaz moje zahvalnosti, što su me primili toliko prijateljski i brinuli se za mene hraneći me zbilja obilno. U tjedan dana sam sasvim sigurno dobio na težini u logoru zvanom "Bubara".

U srijedu 18. srpnja dojurio je Karl natrag u vratarnicu netom što je otišao u kancelariju. Komandant ga je poslao s naređenjem da se odmah javim u komandi zbog odlaska. Bilo mi je nekako žao napustiti ovo mjesto i prijatelje, koji su mi toliko pomogli namaknuti snage i osnažiti volju, da mogu nastaviti put do nepoznatog mjesta za preodgajanje. Pospremio sam naprtnjaču i vratio se s Karlom do komande logora, pred kojom je već čekala grupa od 6 vojnika s narednikom. Svi su bili dobro odjeveni i naoružani automatskim oružjem, a na kapama "titovkama" su imali onu posebnu kokardu, kao onaj vojnik koji me je doveo ovamo. Bio sam iznenađen tom grupom od 7 vojnika koja bi trebala provesti samo mene samoga. Nisam mogao svladati svoju znatiželju, a da ne upitam komandanta, smatra li me on tako opasnim zarobljenim oficijom.

Komandant je skoro prsnuo od smijeha, pa kada je bio siguran da ga svi dobro čuju rikne na mene: "Vidi! Vidi tog jebenog domobranskog oficira! P.. ti m..! Zar misliš da je zbog tebe došlo sedam najboljih vojnika iz Prve proleterske brigade. J.. te ja! To je previše! Druže naredniče, pazi dobro ovog j.. oficira, koji očekuje za sebe počasnu stražu. Videt ću ja tebe, kurvin sine, kad svršiš svoje preodgajanje i ..." - Nisam čekao da dovrši svoju prostačku tiradu, pa sam otišao do narednika i vojnika. Narednik mi je potihom rekao da se uspnem na kamion s pokrivenim teretnim prostorom. Malo podalje stajao je kamion, pa sam se uspeo na stražnjoj stranici i sjeo na klupu uz bok. Malo kasnije sam primijetio da se iz smjera velike zgrade polako približava veća grupa njemačkih zarobljenika. Hodali su vrlo polako, a kada su se približili, vidio sam da imaju oznake viših časnika kao majora i pukovnika. Svi su bili vrlo slabi i iznureni, pa su se teško uspeli na kamion, te posjedali na pod između klupa. Vojnici su se popeli i zauzeli mjesta na klupama na obje strane kamiona, a ja sam ostao sjediti. Digli su stražnju stranicu i zatvorili ceradu izvana. Vojnici su držali ruske automate spremne i položene preko nogu uperivši prema Nijemcima u dnu tamnog prostora. Tada je kamion krenuo!

Na unutrašnjoj strani pokrova primijetio sam bijelu zvijezdu koju sam vidio na mnogim vozilima i lokomotivama koje je poslala UNRRA. Nakon kratke vožnje u potpunoj tišini, osim buke kamiona po neravnoj cesti, stigli smo na jedan od perona novosadske željezničke stanice. Ovdje su nam naredili da siđemo, pa smo se potom popeli u vagon 3. Razreda, koji je bio predviđen isključivo za nas zarobljenike s pratnjom. Smjestivši se udobno podalje od njemačkih časnika, započeo sam razgovor s jednim od vojnika koji mi se učinio najsimpatičnijim. Ubrzo nam se pridružio narednik, pa me je upitao govorim li njemački. U prvi čas nisam bio siguran u čemu bi mogao biti problem za mene, pa sam potvrdio da govorim dosta dobro njemački. Tada me je narednik zamolio da kažem njemačkim oficirima, da ne moraju strahovati i da ih samo sprovode u logor za zarobljene oficire u Vršac. Rekao mi je da ih upitam jesu li gladni ili žedni, pa neka to kažu stražarima, koji će nastojati pomoći im koliko to bude bilo moguće.

Prišao sam zarobljenim njemačkim oficirima, te prvo oslovio najvišeg po činu, a potom se obratio ostalima, kako smo to naučili u Stockerau - ali bez salutiranja, jasno. Nijemci su bili iznenađeni što sam ih pozdravio njemačkim vojničkim jezikom, no brzo su shvatili priliku, pa su ostali i predstavili se meni korektno imenom i činom. To je predstavljanje na izgled bilo smiješno, jer su viši njemački časnici strogo po pravilu službe prilazili meni u civilu i rukovali se sa mnom iako sam po činu za njih bio samo "Fähnrich" tj. zastavnik, što je najniži časnički čin. Brzo sam se snašao, te se okrenuo i formalno upoznao svakoga s narednikom koji me je stavio u ulogu posrednika. Narednika i ostalih stražara se očito dojmila ta formalna vojnička procedura, pa su sami od sebe stali nuditi cigarete njemačkim časnicima. Cigarete su djelovale kao čudo - odjednom se napeti odnos između stražara i zarobljenika raspršio i cijela je atmosfera u vagonu postala ugodnija za svakoga.

Naš je vagon bio priključen odmah iza službenih kola, a iza njega je bio dugi niz putničkih i teretnih vagona tzv. 4. razreda s klupama. Vlak je krenuo iz Novog Sada oko podneva i lijeno se vukao vojvođanskom ravnicom i zaustavljao se kod svake od dosta udaljenih stanica. Postaje su bile uglavnom u dobrom stanju, a samo su se na nekim zgradama mogla vidjeti ratna oštećenja. Na svakoj stanici je bilo mnogo ljudi od kojih su se neki ukrcali ili napustili vlak. Dojam je bio kao da svi putuju ili bar žele nekamo putovati. Stražari su uskoro donijeli čiture s vodom, bijelog kruha, nešto sira i kobasice, pa su sve to podijelili Nijemcima. Mene su ponudili prvoga, pa su me dopali najbolji komadi sira i kobasice, ali skoro nisam imao vremena u miru jesti, jer su me stalno molili da prevodim između vojnika i Nijemaca. Vojnike je ponajviše zanimalo gdje su se Nijemci borili na područjima Jugoslavije, na što su ovi nevoljko ili samo neodređeno htjeli odgovarati. Brzo sam shvatio ono što vojnike prvenstveno zanima, gdje su se Nijemci borili na područjima Jugoslavije. Zato sam njihova pitanja prevodio tako da su na njih Nijemci mogli odgovarati dosta neodređeno i ne spominjući imena mjesta u Jugoslaviji. Njemački su časnici bili u Grčkoj za vrijeme posljednjih godina rata, a odatle su se povlačili nepoznatim smjerovima do mjesta, gdje su se na koncu predali Armiji. Na taj sam način udovoljio znatiželju naših sprovodnika, a Nijemci se nisu prekršili svoje pravo šutnje ratnog zarobljenika pred nepozvanim osobama.

Vrijeme putovanja je brzo prolazilo, pa smo prošli stanice Kač, Šajkaš i Titel, a malo zatim je vlak prešao most preko Tise, koji je bio oštećen, ali nedavno popravljen za promet. Prošli smo pored mjesta Orlovat, pa sam gledao kroz prozor znatiželjan da upoznam predjele koje nisam poznavao. Gledanje kroz prozor bio je za mene kratki predah od prevođenja, ali se nisam htio zamjeriti stražarima. Nastavio sam s igrom pitanja i odgovora dok nisu Nijemci svi redom zaspali od umora i prvog pristojnog obroka hrane. Njemački su oficiri polijegali jedan za drugim po klupama i zaspali dubokim snom premorenih tijela. Ja sam isto počeo drijemati u poslije podnevnoj vrućini dok se vlak sporo truckao dosadnom ravnicom do slijedeće stanice. Vlak je ponovno stao u Velikom Bečkereku (današnjem Zrenjaninu). Ljudi su u tom mnoštvu trčali ili milili svuda po prostranoj stanici, galamili su ili glasno govorili kako bi ih netko mogao razumjeti. Hodali bi tako uzduž vlaka naprijed ili natrag; nosili bi ili vukli za sobom raznovrsnu prtljagu, pa bi se neki ukrcali u vlak ili nastavili tražiti poznate u toj nepreglednoj gužvi.

Gledao sam kroz otvoreni prozor vagona tu košnicu, svjestan da ovdje ne mogu očekivati nikoga od poznatih među tim mnoštvom na otvorenom stajalištu vlaka. Nešto kasnije ušao je u stanicu vlak iz suprotnog smjera i stao na drugom kolosijeku od našega. Učinilo mi se da sam na jednom prozoru spazio poznato lice, pa sam počeo vikati: "Vujček Mitre! Vujček Mitre, hej, gledaj ovamo! Vujček! Mitre!" - Ujak me nije mogao čuti zbog sve te galame, dok sam se ja silno uzbudio, jer sam bio siguran da je to moj ujak iz Zagreba. Narednik mi je prišao, te me umirujućim glasom pozvao da ga slijedim i da će me pratiti van kako bih mogao govoriti s ujakom. Nije mi trebao to dva puta reći i već sam bio vani gdje mi je rekao da otrčim do vagona gdje sam vidio

veliku i pomalo ćelavu glavu svog ujaka. Zadihan stigao sam do prozora i zvaao ujaka, ali me on nije prepoznao. Morao sam reći tko sam, pa sam naveo nekoliko obojici poznatih imena na što je napustio prozor i ubrzo zatim sjurio niz stepenice vagona. Bez riječi me je zgrabio svojim ogromnim rukama zagrlivši me na njegov tipični “medvjedi” način, kojega sam se u djetinjstvu plašio.

Nakon nekoliko tjeskobnih trenutaka u ujakovom zagrljaju, uspio sam se nekako izvući te promučao da pođe sa mnom do narednika, jer će naš vlak skoro krenuti. Narednik mi je dao znak da ima još nešto vremena do odlaska, te da mogu miran ostati još malo s ujakom. Ujak Mitre, punim imenom DMITAR Kostial-Živanović, bio je umoran i vrlo zabrinut neuspjelim traženjem svojega zeta Medeja, koji je bio oženjen s njegovom najstarijom kćerkom. Mede je bio student kemije i tako postao ustaški časnik u PTS-u što nije obećavalo mnogo da je još na životu. Ja sigurno nisam mogao uputiti ujaka gdje bi još mogao tražiti Medeja. Znao sam, da su ustaše imali vrlo malo uvjeta preživjeti u zarobljeništvu, pogotovo jer sam vidio kako se s njima postupalo kod Slovenj Gradeca ili kasnije na križnom putu. Ujak je bio vrlo žalostan zbog mnogih tužnih događaja i svoje neuspješne potrage, pa ga nisam htio još opterećivati svojom sudbinskom pričom. Zamolio sam ga da obavijesti moje roditelje da me je vidio u vlaku za Vršac na putu u logor za preodgajanje hrvatskih časnika. Vujček, kako sam od milja zvaao mog ujaka, mi je potvrdio da u Vršcu ima nekoliko zarobljeničkih logora za oficire, a jedan takav je u Kovinu.

Naš je razgovor trajao oko deset minuta, kad me je narednik pozvao da se vratim u vlak, koji je malo kasnije krenuo dalje na istok do Vršca u blizini rumunjske granice. Zahvalio sam se naredniku za dozvolu da razgovaram s ujakom, no njega je zanimalo jesam li rekao ujaku kamo putujem. Odgovorio sam da sam ujaka zamolio da obavijesti roditelje da me je vidio u vlaku, ali da ne znam kamo me je uputila osječka OZN-a na preodgajanje. Raspričali smo se o strahotama i posljedicama rata, koje će bitno promijeniti predratno stanje i obiteljski život svakoga. Oko nas su se okupili i ostali stražari slušajući pažljivo naš razgovor, dok sam ja nastojao doznati od narednika u koji ću logor doći. Spomenuo sam tako da mi je ujak rekao da u Kovinu postoji logor za oficire, što narednik nije znao, ali je ta vijest vrlo zanimala dvojicu vojnika čije su obitelji živjele u Smederevu. Tako sam saznao gdje je Kovin nedaleko od lijeve obale Dunava, a preko puta Smedereva.

Sunce je već zašlo kad smo stigli u željezničku stanicu Vršac. Njemačke su oficire proveli do logora blizu same stanice na desnoj strani glavne ulice. Ostao sam čekati kod straže na ulazu logora koji se nalazio iza visokog zida, a zbog mraka nisam vidio kako izgleda u ovom logoru. Ispostavilo se je da je ovaj logor bio samo za Nijemce, a mene su trebali provesti u logor za domobranske oficire jer je tako pisalo na OZN-inoj omotnici. Narednik i dvojica stražara iz Smedereva su krenula sa mnom u potragu za takovim logorom negdje u Vršcu. Pronašli su logor nešto dalje u gradu, pa sam tu opet ostao čekati kod ulaza. Uskoro se vratio narednik s viješću da me niti ovdje

neće prihvatiti komandant logora, jer sam ja već preispitan od osječke OZN-e. Ovaj je logor bio za hrvatske oficire koje OZN-a još nije preispitala jesu li se pritajili, bili Ustaše ili su surađivali s okupatorom, pa su zbog toga ratni zločinci kojima treba suditi. Dakle, ja sam "preispitani" domobranski oficir, a narednik je doznao da treba otići do komandanta logora koji se nalazi nešto dalje od gradskog centra. Tamo će dobiti potrebne upute da me provedu u logor kod Kovina, te putne naloge za pratioca. Naredniku se to odmah svidjelo, pa je odredio dvojici Smederevaca da odu sa mnom tamo i da se jave kod dežurnoga zbog putnih naloga. Zahvalio sam naredniku za razumijevanje i oprostio se od njega i ostalih vojnika koji su ostali u ovom logoru.

Nas smo trojica stigli do oveće zgrade skoro na kraju grada, ušli smo kroz veliku kapiju i javili se dežurnom na straži. On nas je uputio do pisarne u ovećoj zgradi koja je vjerojatno bila u nekoj vojarni, ali se zbog mraka nije vidjelo gdje se zapravo nalazimo. Tamo nas je dočekao dežurni narednik koji bi mogao izdati putne naloge, ali je njegov problem bio tko će ih napisati. U logorskoj pisarni nije više bilo nikoga tko zna pisati strojem, pa sam se ponudio da ću ja to učiniti. Narednik me je zabrinut upitao znam li pisati ćirilicom pa sam i to potvrdio. Malo u čudu, pokazao mi je "Underwood" mašinu sličnu očevom na kojem sam naučio strojopis, a na tipkama su bila slova ćirilice. Mora da sam neki čarobnjak kad znam pisati strojem i pišem i čitam ćirilicu i latinicu. Dežurni je donio formulare za putne naloge, pa sam ih ispunio za Branislava i Petra i tako saznao da su njih dvojica malo mlađi od mene.

U nalogu sam napisao da Branislav i Petar sprovode zarobljenog oficira u logor kod Kovina. Vratit će se svojoj jedinici u Novi Sad putem preko Smedereva gdje će se zadržati tri dana. Dežurni je donio pečat i potpisao napisane naloge, ali nisam siguran da je pročitao što sam napisao. Potpis je više ličio kao tri križa ali to nije bilo uopće važno, jer je riješio moj problem i osigurao mojim pratiocima tri dana kod njihovih obitelji u Smederevu. Oprostili smo se od dežurnog narednika, te krenuli natrag do željezničke stanice, gdje bi morali naći vlak koji ide za Kovin. Moja su dva pratioca krenula žustrim korakom, koji nisam mogao slijediti, pa sam ih zamolio da hodaju nešto polakše zbog mojih ozlijeđenih stopala. Odmah je jedan od njih uzeo moju naprtnjaču, a drugi me uhvatio pod ruku i pomagao mi pri hodu. Dok smo prolazili gradskom cestom bilo je nešto više svjetla, pa su mi pred ulazima u logore vratili naprtnjaču i hodali za mnom kao da sprovode opasnog zarobljenika.

Kad smo stigli na stanicu našli smo sva vrata zaključana i sva svjetla pogašena. Krenuli smo u potragu za nekim zaštićenim mjestom gdje bismo mogli provesti noć. Pronašli smo zaklonjeno mjesto na peronu, pa sam rasprostro svoju deku na koju bismo sva trojica mogli leći. Moji stražari nisu imali ništa kod sebe osim svog oružja, a to nisu mogli ostaviti meni. Petar je odlučio vratiti se u grad da nađe nešto za jelo, a Branislav će za to vrijeme naći neki ulaz u čekaonicu. I tako sam ja odjednom ostao sam sjedeći na

podu perona zabrinut što bi se dogodilo ako naiđe kakva ophodnja i nađe me samoga bez ikakvih papira. Branislav se brzo vratio s dobrom vijesti da je našao bolje mjesto u hodniku između dva zaključana ureda. Tamo ćemo se moći udobnije smjestiti, pa smo nas dvojica krenuli do tog hodnika i tamo našli dvije klupe, koje će biti manje tvrde, nego kameni pod, pa ćemo spavati na mekšemu.

Tek što smo se smjestili u hodniku, vratio se i Petar s nešto kruha i sira, nešto mlijeka u boci koju je obećao vratiti, te velikom lubenicom pod pazuhom. Podijelili su sve bratski sa mnom, a nakon jela trebalo je samo oprati ruke od lubenice koja bila toliko sočna da nam nije bilo do vode. Nakon što smo se smjestili, njih dvojica po klupama, a ja rasprostro gunj na podu između klupa, Petar iznenada upita: "Zvonko, bojiš li se nas? Utihnuo si i malo si razgovarao s nama!" - U prvi čas sam bio iznenađen tim pitanjem, a možda sam i zadrijemao, ali sam mu brzo odgovorio: "Ja da se bojim vas? Zato što ste elitni vojnici u uniformi 1. proleterske brigade? Ne, sigurno ne zbog toga! Ja sam bio tako blizu smrti i to pod mnogo gorim okolnostima. Sada se nemam razloga bojati ili strahovati što sam s vama ovdje."

"Nisam mislio zbog uniforme Proleterske brigade. Mislio sam da se bojiš mene i Branislava jer smo obojica Srbi, a ti si Hrvat. Siguran sam da imaš dovoljno razloga da nas se strašiš, zar ne?" - To je bio za mene skoro kao neki izazov na dugi i polemični razgovor o porijeklu naših naroda. Za uvod sam rekao da ne bi trebalo biti niti mržnje niti straha među naša dva naroda, Hrvatima i Srbima. Prema legendi sedam je slavenskih plemena pod vodstvom dviju sestara i sedmero braće sudjelovali su u davnoj seobi naroda. Dva od sedam plemena tzv. Južnih Slavena došli su u naše krajeve negdje u 7. stoljeću. Sjetio sam se samo imena sestara Tuge i Buge, ali imena braće se nikako nisam mogao sjetiti. Branislav će na to: "Ah, pa da, mi smo čuli tu legendu, ali reci ti nama nešto o Srbima i Hrvatima. Rekoše nam da su Hrvati učinili mnogo zla i ružnoga nad Srbima za vrijeme ustaške strahovlade poglavnika Pavelića."

Priznao sam im da su učinjena mnoga zlodjela nad Srbima, pa nastavih: "Ali nisu bili samo Srbi koje je progonio ustaški režim. Bilo je mnogo drugih žrtava tog režima među Hrvatima, pa Židovi i Cigani. Progonilo ih se je, jer se nisu htjeli podvrći ustaškom režimu ili su smatrani neprijateljima fašizma pa ih je trebalo kazniti. Fašizam nema ništa sa nacionalnosti, nego je to najgora vrsta diktature: strogo propisana vladavina i cenzura svake slobodne djelatnosti. Fašizam obuzdava i kažnjava svaku opoziciju, netrpeljiv i nesnošljiv prema svakom koji se protivi nacionalističkom režimu. Vidite, Vidovdanskom deklaracijom kralja Aleksandra I. 1921. godine dovela je do kraljevske diktature 1929. u Kraljevini Jugoslaviji. Sigurno ste nešto čuli o Obznani, kraljevskoj tajnoj policiji, koje su se bojali jednako Srbi kao i Hrvati."

"Bili ste vi, Hrvati, ti koji ste ubili kralja Aleksandra u Marseille-u 1934. Nije li to bilo prije nego li je Pavelić došao na vlast?" - Uh, tu smo, pomislih, a sad će

slijediti upiti koje su naučili od svojih komesara. Nisam se dao smesti pa rekoh: “Ne može se reći da su Hrvati ubili kralja, jer je taj atentat počinila mala grupa ljudi, dobro organizirana grupa koja je to zlodjelo opravdavala nekom ideologijom. Isto bi se tako moglo reći da su Srbi ubili vodeće hrvatske političare Stjepana i Pavla Radića u Beogradu u 1929. godini. Znete li razloge koji su naveli Punišu Račića na to krvoproliće u jugoslavenskom parlamentu?”

Odjednom je naš razgovor prestao kao odsječen. Tišina je postajala sve nesnosnijom pa sam razmišljao na koji bi način umirio svoje pratioce o čijoj sam dobroj volji ovisio. Dobro će biti ako im što prije pokušam objasniti svoje stajalište, tako da neće imati vremena razmišljati o mržnji i neprijateljstvu između naša dva naroda. Na čas sam požalio da nisam posvetio dovoljno pažnje profesoru povijesti Askočenskom, te zapamtio mnoga imena i događaje te godine kada su se dogodili u prošlosti.

“Slušajte, Branislave i Petre, ja nisam htio započeti raspravu o tome tko je i kada što učinio protiv Srba ili Hrvata u njihovoj dugoj povijesti. Sve tamo od srednjeg vijeka između naša dva naroda nije bilo niti sukoba niti razloga za razdor. Svaki je narod sam za sebe proživljavao povijesne događaje na društvenom i kulturnom polju i to neovisno jedan od drugoga. Čini mi se da je sjeme nezadovoljstva i nesporeda posijano 1918. stvaranjem nove države, Kraljevine Slovenaca, Hrvata i Srba nakon kraja 1. svjetskog rata. Mislim da je sada došlo vrijeme da se nešto učini na poboljšanje odnosa među našim narodima i to nakon toliko patnji koje su nam nanijele strane sile izvana. Treba li pokušati prići jedan drugome u dobroj volji i namjeri, te zbrisati tragove krvoprolića i neprijateljstava u prošlosti?”

Moja je rječitost očito obmanula Branislava i Petra koji su šutjeli izvjesno vrijeme, sve dok se Branislav nije oglasio: “Zvonko, ti govoriš posve drugačije nego komesar. Komesar isto kaže da su svi narodi jednaki pod vodstvom maršala Tita koji je porijeklom Hrvat. Tito kaže da svakome na prvom mjestu mora biti briga za Jugoslaviju. Zvonko, ti govoriš mnogo učeno i uvjerljivo. Kako to da znaš toliko o historiji naših naroda?” - To mi je bio znak da mi je uspjelo ponovno zadobiti njihovo povjerenje. Nastojao sam se sabrati pokušavajući se sjetiti što više podataka o povijesti naših dvaju naroda. Koji će biti najbolji način da to ispričam svojim “tamničarima”? Riječ je o vrlo dugom i složenom povijesnom razdoblju ratovanja sa stranim narodima i vjetrometini stranih interesa. Prepustio sam se svome sjećanju i započeo s hrvatskom povijesti, pa je na kraju sve ispalo kao dugo predavanje. Možda sam bio ponešto površan ili katkada preskočio ili izostavio detalje iz povijesti dvaju naroda koji su po shvaćanju mojih stražara danas međusobno neprijateljski raspoloženi. Težak pothvat za zarobljenog hrvatskog časnika!

Sjetio sam se Sabora na Duvanjskom polju te hrvatskih banova Ljudevita, Trpimira i Domagoja koji su se borili za opstojnost hrvatske države protiv Franaka, Mlečana, Bizanta i Bugara. S prvim hrvatskim kraljem Tomislavom započeo je uspon Hrvata pa sam dodao, da je povodom 1000-godišnjice

posađena lipa u osječkom parku 1925. godine, a to je i godina moga rođenja. Nisam im spomenuo da je ta lipa bila često oštećivana za vrijeme Kraljevine, ali sam im govorio o usponu hrvatskog kraljevstva pod kraljem Zvonimirom. Tu sam spomenuo da su postojale dvije Hrvatske: Bijela i Crvena. U Hrvatskoj je narod bio katoličke vjere i politički vezan za Rom i Mađarsku. Posljednji je hrvatski kralj Petar izgubio bitku na Gvozdu protiv Mađara. Hrvatski su plemići potom s Mađarima sklopili ugovor o savezu država, izabravši kralja iz obitelji Arpadovića da bi se zajedno borili protiv Tatara i Turaka.

Osmanlije su prodirali preko Balkana, a nakon bitke na Kosovom polju pokorili su prvo Srbiju, a nekih 90 godina kasnije Bosna "šapatom pade". Nastavili su nadirati na zapad dok ih nisu zaustavili Hrvati od čije je države preostao "ostatak ostataka" pod konac 15. stoljeća. Habsburgovci su tada vladali u Austrijom, pa su sklopili savez s Mađarima i Hrvatima, da bi zajedno bolje mogli odolijevati Osmanlijama koji su nadirali uzvodno Dunavom sve do same opsade Beča. Hrvati su se uspjeli obraniti, a Turci ih nisu nikada potpuno pokorili, pa su tako ostali u vezi sa srednje-evropskim društvenim, kulturnim i privrednim razvojem i promjenama. Sjetio sam se Seljačke bune protiv moćnika koja je završila 1573. pogibijom njihovog vođe Matije Gupca, kojega su okrunili užarenom krunom na Markovom trgu u Zagrebu. Kasnije, za vrijeme revolucionarnih pokreta u Europi 1848. spasio je hrvatski ban Jelačić Austro-Ugarsku Monarhiju od pobunjenih Mađara i bečkih ustanika.

Moja su dva slušaoca pažljivo pratili ovaj kratki prikaz hrvatske povijesti, ali je za mene došao trenutak kušnje kada sam im trebao nešto reći iz srpske povijesti. Naprezao sam se zbilja da se sjetim nečega, pa sam se tako prisjetio da je Stevan Nemanja vladao u Srbiji koncem 12. stoljeća. Prvi srpski kralj bio je Stevan Prvovenčani, a njega je naslijedio Dušan Stevan Silni koji se proglasio carem. Dušan je doveo Srbiju do njene najveće moći i obima, pa je sredinom 14. stoljeća vladao nad Epirom i Tesalijom, Albanijom i Makedonijom. Godine 1389. je Srbija prestala opstojati nakon izgubljene bitke na Kosovom polju i pogibije kneza Lazara Vuka Brankovića. Spomenuo sam svece Ćirila i Metoda koji su pokrstili Južne Slavene te preveli Sveto Pismo i Liturgiju na staroslavenski. Oni su na taj način stvorili temelje za književni jezik Južnih Slavena koncem 9. stoljeća. Nisam zaboravio niti svetog Savu koji je u 12. stoljeću osnovao neovisnu pravoslavnu crkvu u Srbiji i uveo pisanje ćirilicom. Srbija je čamila u tami turskoga ropstva, pa je prestala opstojati za ondašnju Europu kroz više od 450 godina. Kroz sve to vrijeme nisu se mogli razvijati društveni odnosi u Srbiji, a niti kulturne i privredne veze sa susjednim narodima. Mnogo je Srba izbjeglo, seleći se na zapad, pa su tako nastale srpske enklave na slobodnim područjima Austro-Ugarske Monarhije. Tako su Srbi pod vodstvom svojih svećenika donijeli pravoslavnu vjeroispovijest u Monarhiju. U Hrvatskoj su se naselili u zapadnoj Slavoniji oko Lipika, te u sjevernoj Vojvodini gdje su već bili bunjevački Hrvati.

Očekivao sam da će moji čuvari već biti umorni, pa da neću morati nastaviti s novijom povijesti kad se odjednom javi Petar: "Zvonko, sve je to lepo i dobro,

ali što je sa oslobođenjem Srbije od Turaka?” - Nije mi preostalo ništa drugo nego nastaviti tu “obuku” s prvim ustancima Srba protiv oslabljenih Turaka početkom 19. stoljeća. Ustanci su počeli pod vodstvom Đorđa Karađorđevića a kojega je ubio srpski knez Miloš Obrenović. Sredinom 19. stoljeća je u Srbiji došao na vlast knez Aleksandar Karađorđević uz pomoć Austro-Ugarske, a potom se opet vraća Milan Obrenović zbog nezadovoljstva u zemlji. Milan vlada strogo i uspijeva konačno poraziti Turke, te Nezavisnu Kraljevinu Srbiju priznaju 1878. na Berlinskom saboru. Od tada počinje gospodarski napredak Srbije koji prate mnoge političke trzavice sve do 1903. Oficiri su ubili kraljevski par Aleksandra i Dragu Obrenović, a na vlast doveli Petra Karađorđevića koji prekida odnose s Austro-Ugarskom Monarhijom i uspostavlja novi srpski parlament. Monarhija je anektirala Bosnu i Hercegovinu što je dalje pogoršalo odnose sa Srbijom. Ona je sklopila savez sa Crnom Gorom, Bugarskom i Grčkom da konačno istjeraju Turke s Balkana, a priključio im se i ruski car.

Dobro sam se oznojio nastojeći se sjetiti mlađe srpske burne povijesti, kad mi Branislav ponudi komad lubenice da ne ožednim govoreći dugo. Petar je jedva dočekaao prekid, pa upita: “Nije li Kralj Petar I. porazio Bugare?” - “Točno, bilo je to 1913. no godinu dana kasnije je započeo prvi Svjetski rat u kojem su Srbi bili na strani Rusije. Austro-ugarska je vojska porazila srpsku, pa se s kraljem Petrom povukla u Grčku kod Soluna. Oslabljena se austro-ugarska vojska morala povući s Balkana zbog poraza na drugim frontama, pa se izbjegli kralj Petar vratio s vojskom i pučanstvom natrag u Srbiju. Konac Svjetskog rata 1918. je Srbija dočekala kao slobodna, dok su za Hrvatsku i Sloveniju nastupili teški dana nakon poraza u ratu, što je dovelo do raspada austro-ugarske Monarhije.”

Znao sam da moram nekako dovesti do kraja svoj dugi monolog, pa nastavih: “Eto, tako prijatelji moji, naša su dva naroda kroz stoljeća dijelile razne sudbine i putove povijesti. Prošloga je stoljeća postojao Ilirski pokret u Hrvata a pod vodstvom biskupa Strossmajera, Franje Račkoga i Ljudevita Gaja s namjerom ujediniti sve slavenske narode. Ta se ideja o Panslavenskoj državi nije dala ostvariti zbog prisilne bečke centralističke politike. Političkom djelatnošću Starčevića i Kvaternika, a kasnije Trumbića i Supila, Hrvatskom se proširio republikanski duh i zahtjev za nezavisnost. Hrvatski je književni jezik dobio svoj današnji oblik početkom 17. stoljeća, a koncem 18. stoljeća postao je službenim jezikom u Hrvatskom državnom saboru. Mađari su se tome protivili, što je navelo Hrvate da otjeraju mađarskog namjesnika Khuena Hedervarya iz Zagreba, pa su palili mađarske zastave i oznake. O tome mi je pričao otac, koji je sudjelovao kao student u tim velikim demonstracijama u Zagrebu. Hrvati su htjeli živjeti u parlamentarnoj republici. Kad je pak 1918. završio prvi Svjetski rat pobjednički su saveznici Versajskim mirovnim ugovorom 1919. stvorili Kraljevinu SHS. Hrvati su protiv svoje volje morali prihvatiti parlamentarnu monarhiju.”

Kao iz puške oglasi se Petar: “Želiš li time reći, da je to bio početak poteškoća i nesporazuma između naša dva naroda? Zar je diktatura kralja Aleksandra

bila tome razlog? Hrvati ga nisu voljeli zato jer je davao prvenstvo Srbima, zar ne?” - Nisam znao što i kako odgovoriti na ta pitanja, a da ne izazovem zlu krv mojih srpskih proletera. - “Ja ne znam točno kada i zašto je došlo do takovog razvoja, da je između naša dva naroda došlo do neprijateljstava i da se bore među sobom. Znam da se mnogo zla dogodilo za vrijeme ovoga rata, pa i sada nakon njegovog svršetka. Mi bi trebali učiti iz povijesnih iskustava naših naroda, te nastojati činiti bolje i časnije nego li su činili naši roditelji. Zar ne mislite vas dvojica tako?” - Nastao je kratak tajac, pa se onda javi umorni Branislavov glas: “Bogami, Zvonko, sasvim si nas zbrkao svojim pričanjem o naša dva naroda. No, rekao si nekoliko vrlo dobrih stvari koje ću zapamtiti. Hajd’mo spavati. Već je prošla ponoć!”

Branislav je izašao, pa mi se potihom obrati Petar: “Zvonko, ne trebaš se bojati nas jer smo Srbi i vojnici u toj brigadi. Nećemo ti učiniti ništa na žao, iako si naš zarobljenik i Hrvat. Hoću da znaš, da bih ja želio da nam se vrati kralj Petar u Beograd, prestonicu Kraljevine Jugoslavije. Znam da Tito ne želi da se vrati jer će ovo postati Republika Jugoslavija. Ajd’e spavaj sada! Laku ti noć!” - Nismo spavali dugo ili mi se to samo učinilo, kad su u stanicu počeli dolaziti ljudi čim je svanulo. Ustali smo se i izašli van na peron osvježiti i oprati se. Uskoro je u stanicu stigla kompozicija jutarnjeg vlaka za Kovin koja se sastojala od lokomotive i dva putnička vagona, te nekoliko otvorenih teretnih, ali praznih vagona. Petar je opet za nas uspješno “organizirao” jelo, pa je donio cijeli svježi bijeli kruh, zamotuljak hrane i mlijeka u kantici. Smjestili smo se u prazan odjeljak gdje smo u miru doručkovali kruh sa sirom i šunkom i pili svježe toplo mlijeko. Prošli smo stanice Uljma i Banatski Karlovac, te stigli u područje Delibatske peščare. Vrućina je nakon Devojačkog Bunara postajala sve jača, pa smo sva trojica drijemali omamljeni strujom vrućeg zraka kroz otvoreni prozor. Putovanje na jug je bilo sporo, a kad smo se poslije Bavaništa počeli približavati Dunavu, ravnica je opet ozelenjela nakon dosadnog sivila pješčare.

U četvrtak, 19. srpnja, poslije podne stigli smo u Kovin gdje su izašli svi putnici, jer je to bila zadnja stanica na ovoj pruzi. Branislav se otišao raspitati, gdje se nalazi zarobljenički logor, a Petar i ja smo ostali čekati u sjeni perona. Osjećao sam se nelagodno stojeći pored Petra izložen znatiželjnim pogledima putnika, vjerojatno seljaka iz okolice Kovina. Branislav se vratio nasmiješena lica i s dobrim novostima da se logor nalazi izvan naselja na cesti koja vodi do prijelaza Dunava. Oni će me odvesti i predati logorskoj komandanturi, pa će nastaviti pješice do nedalekog prijelaza i stići u Smederevo još prije noći. Moja su dva proleterska stražara veoma oživjela u toj vrućini pri pomisli da će za nekoliko sati vidjeti svoje obitelji. Krenuli su radosni cestom kroz selo brzim koracima koje nisam mogao slijediti, pa sam ih morao moliti da ne žure toliko. I opet je, kao dan ranije, Petar nosio moju naprtnjaču, a Branislav me držao pod rukom pomažući mi u hod. Nedaleko od sela vidio se ograđeni prostor u kojemu je uz ogradu bilo mnogo velikog drveća. Bila su to stara dudova stabla i meni je bilo jasno da je i ovaj logor smješten u bivšem uzgajalištu svilene bube. Opet je logor u jednoj “bubari” pomislih približavajući se ograđenom prostoru s desne strane ceste.

Kad smo stigli na dohvat visoke žičane ograde, Petar mi je vratio naprtnjaču, pa je predvodio našu malu grupu, a Branislav hodao iza mene. Mora da smo izazvali veliku pažnju prolazeći pored ograde u omršavjelih ljudi koji su prilazili ogradi, a neki odvažniji su glasno zapitkivali tko sam i odakle dolazim. Bio sam siguran da su to moji kolege zarobljenici, pa sam, ne želeći izazvati moje provodnike, odgovorio sam samo da dolazim iz osječkog Vojnog okruga. To je bilo dovoljno da neki napuste mjesto pored ograde, dok ih se sve više stiskalo uz ogradu da bi nas što bolje vidjeli. Moja su se dva sprovodnika nekako ukrotila namjerno pokazujući svoje uniforme i oznake da pripadaju elitnoj 1. Proleterskoj brigadi. Skrenuli smo s ceste na put koji je vodio do ulaza u logor i zastali pred visokom kapijom u žičanoj ogradi. Petar je rekao stražaru na kapiji da pozove dežurnoga jer moraju predati zarobljenika komandantu logora. Stražar je otvorio kapiju da nas pusti unutra, pa smo se uputili do vratarnice gdje ćemo naći komandanta. Vratarnica se nalazila unutar logorskog prostora odvojena žičanom ogradom s posebnom kapijom za zarobljenike. Tamo se okupilo nekoliko zarobljenika koji su nas promatrali sa zanimanjem čekajući što će se sa mnom dogoditi.

Prije nego li je otišao do komandanta, Petar mi preda veliku lubenicu koju mu je dao seljak u Kovinu. On je cijelim putem nosio lubenicu pod pazuhom, pa sam mislio da će je ponijeti u Smederevo. "Evo, Zvonko, uzmi lubenicu i ovaj zamotuljak hrane koju nismo pojeli. Sigurno će dobro doći Tebi i tvojim drugovima nama ne treba. Ti si zanimljiv i učen zarobljenik, od kojega smo mnogo doznali. Nadam se da ćete se svi uskoro moći vratiti svojim kućama i porodicama. Srećno, Zvonko!" - Potom je Petar otišao do komandanta predati mu omotnicu, dok sam ja spremio zamotuljak u naprtnjaču, kad mi je pristupio Branislav rekavši: "Uzmi i spremi ovo za tvoje drugove. Znam, ti ne pušiš, ali će se oni radovati cigaretama. Ti moraš dobro jesti da ojačaš. Hvala za sve što si nam pričao o historiji našeg naroda. Sa srećom tebi i tvojim drugovima. Srećno!" - Branislav je spustio par kutija cigareta u naprtnjaču i dao mi svoj zamotuljak hrane.

Dok smo se nas dvojica još rukovali, vratio se Petar s dežurnim koji će me odvesti u logor drugima. Petar se samo kratko rukovao sa mnom, a potom su njih dvojica još odzdravili na strogo vojnički način kako to dolikuje vojnicima iz elitne 1. Proleterske brigade. Na kratko sam se osjećao opet osamljenim i napuštenim od svojih stražara koji su mi možda mogli biti prijatelji. Dežurni me je vratio u stvarnost nutkajući me da pođem do kapije u logorski prostor. Tamo me je dočekalo desetak zarobljenika, te su me opkolili pitajući svi istovremeno o svemu i svačemu. Zbog općeg uzbuđenja i galame nisam mogao razumjeti ili odgovoriti na mnoga pitanja, pa sam se pokušao probiti iz tog obruča ljudi. Krenuo sam prema velikoj zgradi podalje od ulaza, koju sam vidio prolazeći cestom nešto dalje od žičane ograde iza velikih dudova. Pored utabanog puta prema zgradi stvorio se špalir znatiželjnih zarobljenika koji su dovikivali pozdrave ili ohrabrenja. Čudan me je osjećao obuzeo dok sam hodao kroz taj špalir noseći veliku lubenicu pod pazuhom, a na drugom mi je ramenu visjela otežala naprtnjača - kakova razlika od prijašnjih "špalira"

putem. Ususret mi je dolazila manja grupa zarobljenika u kojoj sam prvo prepoznao Dr. Franju Pašera, a zatim i druge s kojima sam bio na Zelenom Polju u Osijeku.

“Dobro došao! Dobro došao, Zvonko! Lijepo od tebe da si došao k nama u našu družbu “Les Misarables” - zatočenika bubare u Kovinu. Ponijet ću ti lubenicu na putu do našeg logorišta. Hajd’mo!” - Tek što me je Dr. Franjo pozdravio iza njega je izniknuo Vet i zagrlio me, srećom me nije oborio u svom zaletu. Nestala je osamljenost i osjećao sam se opet sigurnim u krugu svojih supatnika kao izgubljeni sin koji se vratio kući. Pod okriljem svojih kolega krenuo sam prema zgradi koja je bila velika kao ona koju sam posjetio u Novom Sadu.

Na prilazu glavnom ulazu dolazio nam je u susret žustrim korakom, meni vrlo dobro poznat, profesor Velizar Sofić, pa spazivši me uskliknu: “Ne! To nije moguće! Zar si to ti zbilja? Zbilja si ti to, moj dragi Sajgling!” - Suze su mu tekle niz obraze kad me je privukao na prsa, zagrlio me i gladio po glavi - kao majka svoje dojenče. Obuzela me je slabost i vjerojatno bih se srušio da me nije moj profesor čvrsto držao u svom naručju. - “Što ti radiš ovdje? Što ti se dogodilo, sinko? Zašto su te dovela ovamo dva teško naoružana stražara? Jesi li imao nekih neugodnosti? Pričaj!”

Nisu prestajali s pitanjima i svaki je od njih htio čuti što se sa mnom zbilo kada su oni napustili Sremsku Mitrovicu, a ja ostao tamo u zatvoru. Želio sam si naći neko mjesto gdje bih mogao ostaviti svoje stvari i malo se odmoriti od puta i uzbuđenja. Izvadio sam cigarete i dao ih profesoru Sofiću jer je bio strastveni pušač, a zamotuljke hrane ću već kasnije podijeliti sa Vetom i drugima. Profesor me je pozvao da pođem s njim u zgradu gdje će se već naći mjesta za mene na stolu na kojima su se smjestili drugi Osječani. Nisam htio ulaziti u tu zgradu zbog ružnih uspomena i užasnih prizora koje sam vidio u logoru njemačkih zarobljenika u novosadskoj bubari. Zastao sam, pa upitao Veta gdje se on smjestio. Vet se nije mnogo promijenio od dolaska na Zeleno Polje, gdje smo bili zajedno posljednji put.

Upalih obraza, mršav i izmožden, prljav i odjeven skoro u dronjke, Vet je očito živnuo i veselio se mom dolasku, a pogotovo kada sam ga upitao gdje se smjestio. Odveo me je do jednog velikog duda ispod kojeg si je napravio ležaj u blizini žičane ograde, bilo je to posebno i vlastito logorište sa slobodnim pogledom na cestu i ravnice prema istoku dokle oko seže. Bio je mjesec srpanj s toplim i suhim danima, pa će spavanje i zadržavanje na otvorenom sigurno biti udobnije nego li u zagušljivoj zgradi bubare. “A što ako padne kiša? Kuda ćeš se skloniti?” upitao sam Veta koji je već očekivao ta pitanja, pa mirno odgovori: “Nismo imali kiše do sada. Neće ovdje biti kiše u to doba godine. Do sada je po danu bilo vrlo vruće i suho cijelo vrijeme otkako smo ovdje. U logoru nema vode za nas, a ni vani je nema previše. Voda se donosi u logor samo za kuhanje i potrebe komande. Sva ta nezasitna gamad uživa što se mi ne možemo prati! Unutra, u zgradi, je kao u paklu, vruće i bez zraka,

smrdi strašno i bučno je stalno, pa i noću. Ne bih tamo izdržao svojevrijedno niti jedan tren!”

Gledao sam Veta, skoro ne vjerujući što mi je na dušak ispričao, pa sam ga tješeći upitao: “Zbilja, zar se nisi mogao prati od našeg zajedničkog kupanja u Daruvaru? Kako izgledaju latrine ovdje?” - Vet je vrlo ozbiljno klimnuo, pa nastavio: “Točno, mi se nismo prali od Daruvara! Znaš, tome je skoro dva mjeseca! Latrine .. dobro će biti da to vidiš sam po danu. Tamo iza zgrade ogradili su šašom prostor u kojem su iskopana dva duga i duboka jarka. Kad se jarak napuni do ruba onda ga zatrpaju pijeskom iz novog jarka. Srećom, imamo nešto živog vapna, pa ga povremeno sipaju u jarke. Tako se bar donekle vrši nekakva dezinfekcija i sprječava širenje smrada i zaraze. Pazi kuda hodaš i hodaj uvijek po daskama. Nitko te neće htjeti izvlačiti iz tog gnoja, vjeruj mi! Nikada nemoj ići u latrinu noću! Najbolje ostani ovdje sa mnom - ovo je dobro mjesto za nas. Hranu dobivamo dva puta dnevno - nešto nalik juhi i komad kruha.”

Odlučio sam ostati s njim, provjerenim prijateljem s križnoga puta, što ga je veoma veselilo, pa me upita znam li igrati “preferanse”, kartašku igru za koju je Vet tražio partnera. Polako sam se osjećao kao da sam došao “doma”, pa sam sjeo pod dud, te izvadio zamotuljak hrane koji smo podijelili razgovarajući sve dok nije pao mrak. Vet je rasprostro polovicu moga staroga gunja, pa smo ležali na mekoj travnatoj zemlji. Tako smo nastavili razgovarati dugo u noć, sve dok nas nije svladao san, valjda već blizu ponoći. Meni je ovdje bilo udobnije ležati, nakon toliko noći ležanja na podovima od tvrdih dasaka, pa sam utonuo u dubok san.

I tako sam spavao do petka, 20. srpnja, ujutro što mi se činilo jako dugo. Spavao sam opet na zemlji, vrlo daleko od kuće i svog kreveta, ali sjedinjen s ljudima koje je povezala sudbina zlokobnih i stravičnih događaja u protekla dva mjeseca borbe za opstanak i vlastiti život.

* * * * *